

A szó varázsa

Fehér Ferenc

A tudat üveghegyein innen és túl, neveltetésünk vasrácsai mögött, ott nyüzsögnek, kavarnak életérzésünk és életérzékelésünk rabszolgái, közkatonái, fantomjai és csipkerózsikái — a szavak. Vannak köztük világot vállukon tartó óriások és mulatságos törpék; új egyenruhájukban feszítő daliák és kiszolgált zsoldosok; elterpeszkedő uralkodók és a tudat lőréséhez állított köznép; csengettyűbojtos bohócok és mindenre kapható szajhák, vagy szendergő csipkerózsikák a gyermekkorunk mesefájáról lepergett levélszönyegen...

Olyan gyakran élünk, sőt visszaélünk velük, de annál ritkábban vizsgálgatjuk őket. Nem a rémisztő hangzású etimológia vagy az általános nyelvtan tudományos igazságainak megfelelően, hanem az erkölcsi-lélektani önismeret tükrében... E vizsgálódás szempontjából, tapasztalásom szerint, a szavaknak alig, sőt egyáltalán nincsenek mindnyájunkra egyformán érvényes törvényszerűségeik. Magyarán, úgy tudom: mindig az nyom a latban, hogy ki mondja, ki írja, és mit mond vagy mit ír. Tegyük hozzá gyorsan: meg az, hogy ki hallja, ki olvassa! Mindez arra utal, hogy ezt a kis eszmecserét a lehető legszubjektívebben alapozzam meg. Egyrészt, hogy valóban mondjak is valami érdekeset, másrészt, hogy ki-ki úgy érthesse, ahogyan egyedül ő értheti.

Általában sok bajunk van a szavakkal: megválogatjuk, ízlelgetjük, megropogtatjuk, megrágjuk őket; van, akiből harapófogóval sem tudunk kihúzni egy szót sem, mert mondjuk, állja a szavát, de aztán kikerekíti beszédjét, sőt hetet-havat összehord, karattyol, mosdatlan kifejezéseket használ, mígnem torkára forrasztjuk a szót. Mind-egyik ige mögött egy-egy magatartás és viszonyulás — egymáshoz és az adott világhoz is. S mindez csak akkor érdekel bennünket igazán, hogyha a szó őszinte, hogyha hitele, egyéni erkölcsi fedezete van.

Ez a szó tulajdonképpeni, igazi varázsa!

De a szó *tisztelete* kell hozzá, hogy varázsa meglegyintsen, és erkölcsi-szellemi irányítu, hogy megkülönböztethessük a kimondott vagy leírt szó akrobatáit, zsonglóreit, papjait, zsandárait, hóhérait, hivatalnokait, anarchistáit, és iparosait. S hogy ugyanazzal az alázattal, felelősségérzettel közeledhessünk az írói, művészi mondanivalóhoz, amellyel azt megfogalmazzák. Mert az író ösztönösen is érzi, ha nem, hát meg kell tanulnia, hogy mi van a szó esztétikai varázsa mögött; ismernie, éreznie kell a szó jelzett fogalom viszonyulásának egyénekenkénti asszociatív különbözőségeit, a szavak helyzeti, történelmi, idő-, tér- és művelődésbeli energiáját, értelmi és zenei dinamikáját, a mindig fegyelmetlen, szeszélyes vagy lusta olvasói képzelet tovaröpítő, eltérítő vagy értelmet kivirágoztató beleszólását legbenső írói alkotómunkájába... Az író szöfantomokkal hadakozik, és kompromittált vagy elkoptatott szavak emancipációjáért, rehabilitálásáért küzd; megannyiszor vissza kell merülnie a szavak, az ő szavai érzelmi és funkcionális forrásába, a gyermekkor életérzésébe; a szavak sivatagában kell aratnia és virágot szednie.

Az önismeret, vizsgálódás és eszmélés a fiatalos ösztönösség soha eléggé el nem siratható korszakából nálam akkor kezdődött, amikor valaki szememre vetette, hogy túlságosan sokat emlegetem verseimben az édesanyámat, az akácfákat és a szelet... Három szó, három fogalom, s ahányan vagyunk, annyiféle jelentést nyernek, annyiféle képzettársítást villantanak föl bennünk. Az a kéretlen megállapítás elgondolkoztatott, annál is inkább, mert pontos volt, s elindultam a mindig visszafelé vezetett emlék- és élmény nyomokon... Az ösztönösen alkotó fiatal költő legtöbbször szenzibilitásától, élménykomplexumaitól szabadulna, magyarul: ki akar írni magából valamit... Én a gyermekkori magányom okozta érzékenységgel hadakoztam: mindig magamra hagytak, mert csetlő-botló kolonc voltam, nem vihettek magukkal a nemlétől vakulásig mezőn dolgozó szülők, s ha tyúkkárálásos, tikkadt nyári napok virradtak rám, akkor az utcai akácfák magasába vittem föl panaszom és játéktalan fájdalmam, ha meg eső szemerkélt, vihar közeledett, akkor a kiságyra húzódtam, összekuporodtam, és megnevezhetetlen szomorúsággal lestem ki a temetőre néző ablakon... Ilyenkor, egy ilyen pillanatban válhatott bennem élménnyé a cinélő, a dúdoló, a seperésző, a minden gyermeki fájdalmak szelíd lesimítását jelentő szél. S minden koraérzékenységem legmélyén, ettől a temetőre néző, korhadtt ablakfás börtönytől egészen föl, az akácfák felhőket súroló magasáig édesanyámat áhítottam, az én érzékenységem egyetlen kőteny-melegű menedékét pogányszigorú apám és messze elcsatangoló idősebb testvéreim között. De neki sohase volt megállása, őt is csak a fáradt est vetette haza, úgyhogy szomszéd Bora néni és Mária néni védenca lehettem csupán. Ezért nem jelentenek ők népieskedő modorságot egyetlen leírt soromban sem, hanem autentikus, életre szóló élményeket. Az, aki akácfákat csak vonat ablakából látott; az, aki a széllel csak úgy találkozott, hogy port kavart kényes nyári cipőjére vagy összekócolta gondosan fésült haját; az, akit allergikussá tett minden gyöngédséggel szemben a gyermekkorában rázúduló kényeztetés — az sohasem értheti úgy az én akácfáimat, nem hallgathatja úgy az én fel-felújuló szélzúgásaim, nem láthatja úgy az édesanyai arcot, ahogyan én. Íme, három szó szubjektív magyarázata.

Minden szó egy-egy fantom, kísértő elemekkel van teli, akárcsak mi magunk. Kimondjuk, hogy „kenyér”, s már akkor is mást mond, ha úgy hallom: „kényér”, vagy úgy, hogy: „kenyér”. A „kényér” az a kisgyerekkori karaj, amit anyám szelt le és zsírozott, paprikázott meg, a „kenyér” pedig az az irodalmi, absztrakt, nagybetűs az én számomra, mert nyílt e-vel tanítottak olvasni, s csak olvasásélményem maradt. A „kenyér” szó

eszünkbe villanthatja a városi péküzemet a sarkon, a svábbogaras lisztet, a menzát, vagy azt, hogy „dajte malo reš”, vagy a kendős parasztasszonyokat, amint gyöngyként, kényesen bontják ki a tiszta, kockás szakajtószalvétákból az illatos kenyértésztát... cuppantanak hozzá, ami a csókot jelképezi, hogy szépen domborodjon, piruljon a kemencében... és a pék-kemence árva tücsökkel ciripelő, zsongító melegénél kis falusi lurkók kuporognak, lesik a lángost, mert aztán trappolni kell az iskolába... Mondjátok ki, hogy „kenyér”, és apámat látom, amint vasárnap délután kiül a ház végére, a barackfa alá, pergő kis kalapácsütésekkel kalapálni kezdi a kaszáját, hogy ráfeleljen a többi kaszás üzenete, titkos, gyönyörű jelbeszéde — a kenyérért. Látom vonulásukat a pipacsokkal virító, harmatos búza-táblák hosszán, látom, ahogy szétdőrsölik tenyerükben az érett kalászt, rázmáporoznak életem legmagasztosabb élményei... Mondjátok ki, hogy „kenyér”, és az agronómusnak a kombájn, az aratógép, parcellák, termelési gondok jutnak eszébe. Biztosak lehetünk-e benne, hogy ugyanazt a szót hallottam én is, meg ő is?

Az élet valóságos, érzékletes képeit, melyeket egy-egy szuggesztív erejű szó ébreszt bennünk, mindig sajátosságosan és mindenki mástól megkülönböztetően — néha elnyomhatják a valóságot is felülmúló irodalmi élmények.

Az égbolthoz ezernyi merengés, ábrándozás gyerekkori és ifjú élménykomplexuma, víziója fűzött, a természetimádó, a természet ereje előtt meghajló atavisztikus paraszti életérzés tükrében néztem vele szembe tűző napsütésben és hirtelen nyári zivatarok lenyűgöző látomásaikor, s amióta Vörösmarty Vén cigányát olvastam, a villámló-dörgő égi színjáték rendszerint az ő sorait juttatja eszembe:

*„Kié volt ez elfojtott sóhajlás,
Mi üvölt, sír e vad rohanatban,
Ki dörömböl az ég boltozatján,
Mi zokog, mint malom a pokolban?
Hulló angyal, tört szív, örült lélek? ...”*

Szkárosi Horvát András komor, súlyos ég-víziója három évszázaddal előzte meg Vörösmarty észbontó hallucinációit, az én érzékelésemben mégis olyan döbbenetes plaszticitással egészítik ki egymást, hogy beleborzongok:

„Ércé válik fejed felett a szép csillagos ég” — írta Szkárosi egyik legnagyobb versében, az Átokban, s a Vén cigány kísértetekkel viaskodó, lidérces hangulata ennek a tizenhatodik századbeli Átoknak épp olyan kiegészítője, mint az ércé vált ég boltozatján dörömbölő Vörösmarty Mihály-i kín. A körkép, az illúzió olyan teljes, hogy elállítja a lélegzetet, és elsöpör minden földi, kis csetepatézó vihart.

Weöres Sándor költői hangulatteremtő génuszának szóörvényei, mondjuk, egy Dzsajadéva-fordításban, olyan illúziót teremtenek bennem, amellyel talán egy valóságos élmény sem ér fel:

*„Szekfűviráglehetzuhatagos, örömillatú
délövi szélben
fülemüleszavú, kusza méhzizegésű lugas
susogó sűrűjében
Hari vigad a gyönyörű dalú kikeletben ...”*

Az a szekfűviráglehetzuhatag rámloccsan, elkábulok, és már csak a vers sodrása úsztat azoknak a megsejtéseknek az áramával, amelyek nem

engedik meg, hogy elmélkedjek az „öröm” és az „illat” vagy a „méh” és a „zizegés” merész vonzatain, mert a varázslat teljes. Átadni magunkat egy szó hangulatörvényeinek sokkal könnyebb, mint addig számunkra ismeretlen hangszerezésű költemények többszólamúságában megtalálni az egészen átható üttörést, vagy egy összetett, modernkori életérzés tudatreflexióiban meglelni a szavak mélyén meghúzódó, realista költői eszközökkel ki nem fejezhető mondanivalót. Persze hogy önkéntelenül vetődik fel bennünk a gyanú: bizonyára a szavak valamelyik hazardjátékosa akar a falhoz állítani! Ilyen „hazardjátékos” volt, szerény véleményem szerint, a világméltóság valamennyi zseniálissá vált vagy elkallódott nyelvteremtő és formabontó lángeszze. A falhozállítástól akkor is, minden korban rettegetek. Egy költészeti etimológiai szótár retrospektív kultúrtörténeti elemző módszerrel bemutatná, hogy egyes szavak, fogalmak vagy költői stílusalakzatok milyen etikai-erkölcsi páfordulásokat éltek át korok és társadalmak szerint. Ízelítőül hadd emlékeztessenek arra, hogy egy háború utáni átmeneti korszakban nálunk kispolgári csökevénynek számított egy érzéletes szerelmes vers, de Halábori Bertalan még megúszta, és a Döbrentei-kódex gyöngyében, az Énekek énekének fordításában még ezt írta: „Te állatod (termeted) pálmához hasonlott. És te csecsid szőlőfőhöz. Mondom felhágok az pálmára. És gyümölcsét ragadom.” Nem hiszek a „szép” szavakban, csak a gondolat szépségében, ami hozzáfűződik. Nem hiszek a szó-óriásokban, csak erkölcsi fedezetükben. Olykor egy törpe kis szóval megnevezhetem a mindenséget.

A „liberté”, a „szabadság”, vagy a „sloboda” három szürke szótag volna történelmi fedezete nélkül. Zászlókra írták, tankönyvbe iktatták, káposztáshordóról kiabálták őket, s történelmi érvényt a harcokban kirobbanó népi szabadságvágy, esztétikai-erkölcsi tudatosítást a költő szerzett nekik. Egy Petőfi, egy Lermontov, egy Chenier, egy Goran Kovačić. Olyan súlyuk, patinájuk és olyan felelmetes erejük van, hogy önmagát leplezi le, aki unos-untalan emlegeti őket. Akár a libertét, akár a szabadságot, akár pedig a slobodat. A romantika nemcsak pátosz, hanem életérzés volt. A pátosz maradt meg belőle e szavak hangzásában, de csak annak számára, aki egy gondolatba már nem tudna belehalni, mert nem a gondolat rabja, hanem a szavak bűvöletében él. A költőre az jellemző, hogy mindkettő érvényes rá. A szó hivatalnokai írásjeleket kérnek számon a gondolat rabjaitól. A szó modernkori anarchistái csipiszit mutatnak a közizlésnek, és szégyellik a szavak bűvöletét. Idegesek vagyunk, sietős az életünk. Nem érünk rá ízeletgetni a szavakat, s a gondolatot tálcán várjuk. Ha világos és egyszerű, érdektelenül megyünk el mellette. Attrakció kell. Különösség. De tálcán. Nem írunk megjegyezhető, el-eldünnözhető verseket, mert ki ér rá megjegyezni, és nem verset, hanem ki-ki más dünnög. Mindez a szó miatt van. A szó megfakult varázsa miatt. A gondolat atomizálódása miatt. Egy korszak eszményi eszménytelensége miatt. A költő feladata sokkal súlyosabb, felelősségteljesebb, mint valaha: vissza kell szereznie a szavak érvényét, a gondolat humánus tisztaságát és erkölcsi fedezetét. És odanyújtani az atomizáltaknak, az idegeseknek — tálcán, vagy anélkül.

Az expresszionisták szó-fétisizmusa — az a hit, hogy a logikai rendszertelenséggel, a pillanat extenzív erejével kivetített szóáradat a leghűbb kifejező —, dialektikus következménye volt annak a szellemi-erkölcsi csődnek, amely az első világháború után kerítette hatalmába a nyugati társadalmakat. Az ilyen erupciók szükségszerűen következnek be, de utána elhal a dörgés, a lávafelesleg megdermed, csak a megmaradt hamu szolgáltalt termőtalajt újabb virágzásoknak. Dörgés és villámlás nélkül tart nálunk — nemcsak általános szellemi-művészeti tükröződéseiben, hanem mélyen, belül az emberek tudatában is — egy néma forradalom, amelynek nem egy

csőd, hanem egy modern szellemi törekvéseknek kedvező, szocialista tartalmú gazdasági és kulturális fellendülés, egy társadalomnak a nagykorúsodása volt az elindítója. Néma azért, mert csak jelei mutatkoznak egyelőre, és társadalmi kiegyensúlyozottságunk, életünk normális menete nem siettetheti a mindig élesztő erejű külső közvélemény jótékony hatását. Művészeti-esztétikai nevelési felfogásaink messze elmaradnak azoktól az elszigetelt, de egybefogó láncolatot sejtető modern irodalmi-művészeti törekvésektől, amelyek olykor már kitaposott európai utakra való rátalálást jelentik, lényegükben azonban hazai, valóságunkból fakadó tartalommal telítődnek, mert közös sors és életérzés döntő tényezőit nem múlhatják felül az idegen esztétikai-művészeti minták. Ezeknek a törekvéseknek a jegyében alkotnak olyan műveket legjobb íróink és költőink, Skopjetól Ljubljánáig és Belgrádtól Zágrábig, amelyekhez erkölcsi fedezetük a szó újralelt varázsa, vagy legalább a szándék, hogy megeljük azt. A feudális kispolgári életnedveken sinylődő közízlés, közfelfogás érdektelensége a legjobb bizonyíték arra, hogy az írott szó mélyen a társadalom elevenjébe hatol, állásfoglalásra kényszerít, s épp ezért nálunk is fokozottabb érvényt kell neki szerezni közéletünkben, mert a pusztába kiáltott vajdasági szóról szótt közhiedelemnek egyre jobban alkonyul. A szó mozgósító varázsára várunk mi is.

